

TANULMÁNY

MONOSTORI IMRE

A „mély magyar” Ady (és a „híg magyar” Petőfi)

„A magyarságnak – tizenöt éve vallom – semmire
sincs nagyobb szüksége, mint hogy teste fölött ahhoz
tartozó magyar öntudatot hordjon.”

(Németh László: *Kisebbségben*.
Kecskemét, 1939, 89. l.)

Vajon lehet-e még újat, eredetit mondani Németh László Ady-élményéről? Hiszen olyan kitűnő elemzések szóltak már erről a hatalmas témáról, mint Grezsa Ferencé (*Tiszatáj*, 1977. 12. sz.), Kiss Ferencé (*Forrás*, 1978. 11. sz.) vagy Cs. Varga Istváné (*Hevesi Szemle*, 1977. 1. és 2. sz.). S nem kudarca ítélt vállalkozás-e megkísérelni – mintegy a szakirodalmi előzményeket „elfelejtve” –, hogy egészen előlről induljunk el, s újra az eredeti Németh-szövegeket tegyük magunk elé: egyetlen, ám a Németh-életműben kitüntetett szerephez jutó fogalom eredetét, tartalmát és jelentésváltozásait vizsgálva. – Nos, természetesen úgy gondoljuk, hogy nem fölösleges ismételtetés egy efféle vállalkozás, sőt: talán az egyetlen lehetőség arra, hogy Németh László Ady-élményét érdemlegesen új mondandó reményében közelítsük meg. *Egyetlen* szálát húzva csak ki e nagyon szoros kapcsolódási felület rendkívül gazdag szövegeséből: egyetlen – de talán a legsúlyosabb – kérdésre keresvén a választ: mit is jelent valójában – Németh László értelmezése szerint – Ady Endre „mély magyarság”-a? (S persze arról is szólunk majd, hogy mit is jelent valójában Petőfi Sándor „híg magyarság”-a.)

Mindenekelőtt a „mély magyarság” fogalom eredetét és tartalmát kell szemügyre vennünk. Először is látnunk kell, hogy a fogalom (szoros összefüggésben a „kisebbségben” értelmű történelmi helyzetértékeléssel) nem Németh László találmánya. Miként Grezsa Ferenc már kimutatta, számos előd és kortárs hatott rá, erősítette-formálta a végül is – a 30-as és 40-es évek fordulóján – „nemzeti ideológiává” terebélyesedett (és ekkorra némileg el is torzult), eredetileg azonban hagyománykereső, a nemzeti múlt értékeit tudatosító irodalomtörténeti programot. A „mély magyarság” fogalomnak mégis mind a mai napig csak pejoratív csengése van (sőt léteznek kifejezetten rasszistának bélyegzett értelmezései is), valószínűleg azért, mivel eddig a *Kisebbségben* körüli polémiák, illetve a másik két „hívott”, idetársuló fogalom: a „híg magyar” s a „jött magyar” viharokat (és vaskos félremagyarázásokat is) indukáló közegében és összefüggésrendszerében értelmeződött leginkább. Sokkal kevesebb figyelem fordítódott a Németh-esszék egyik fontos sajátosságának, a metaforikus élményvilág metaforikus megjelenítésének a tényéből adódó motívumvizsgálatra, ez esetben a „mély magyar(ság)” metafora eredetére és eredeti jelentésére. Pedig itt nem

kevesebből van szó, mint Németh László *magyarságeszményéről*, történelemszemléletének egyik – talán legerősebb – formáló erejéről, s nem utolsósorban – az előbbiekből következően – irodalomtörténeti hierarchikus rendjének meghatározójáról.

A „mély magyarság” eszme – ne riadjunk meg ezt ilyen határozottan kimondani – Németh László két világháború közötti esszéírásának egyik központi kategóriája, gondolata.

Eredete – időben – a 20-as évek közepének-végének (tehát az ún. „készülődés” korszakának) idejére tehető. Megjelenési helyei pedig – s ez nagyon fontos összefüggés – az Adyról, illetőleg a régi magyar irodalomról szóló tanulmányok.

Az is szembeűnő jelenség, hogy az Adyról szóló esszék, illetőleg a régi magyar irodalomról írt esszék párhuzamosan, egymás mellett, sőt, mintegy egymást is tükrözően, egymásba játszóan születnek és jelennek meg, mégpedig a 20-as évek végén, valamint a 30-as és 40-es évek fordulóján.

Vagyis: a „mély magyarság” fogalom genezisének idején, illetőleg a *Kisebbségben* körüli időszakban.

Az Ady-tanulmányok, valamint a régi magyarságról szóló írások rendre átjátszának egymásba, megvannak közöttük a nagyon is nyilvánvaló átjárások és közös érintkezési felületek. Ennek oka az, hogy Németh László mindkét tanulmányfűzérben a „mély magyarság” lényegét és megjelenési formáit keresi, illetve mutatja be.

Lássuk először az említett időbeli párhuzamosságot.

ADYRÓL

Az Ady-vers genezise (1925)
Az Ady-pör (1927)
Ady Endre költészete (1927)
Költő és mecénás (1927)

Pamflet és kritika (1929)

Ady összes versei (1930)
Ady Endre (1934)

A teológus Ady (1936)

Vitathatatlan Ady (1939)
Krleža Adyról (1939)

Ady ünnepére (1944)

A RÉGI MAGYARSÁGRÓL

Balassi Bálint (1927)

Molnár Albert zsolttárai és ritmikájuk
 (1928)

Heltai prózája (1929)
Sylvester nyelvtana (1929)
A vizsolyi Biblia (1929)

Magyarság és Európa (1935)

Két templom közt (1936)
Berzsenyi (1938)
Ágak és gyökerek (1939)

Kisebbségben (1939)
Magyar ritmus (1940)

A református énekeskönyv (1940)
Kemény Zsigmond (1940)
A döntés éveire (1940)
Romlott vagy épült a magyar nyelv?
 (1940)

A fenti kronológiából is jól láthatóan tehát két intervallum köré csoportosulnak-sűrűsödnek össze az Adyról, illetőleg a régi magyarságról szóló Németh-esszék. E két intervallum – miként már mondtuk – a 20-as évek vége, valamint a 30-as és 40-es évek fordulója.

Németh László Ady-képének és a régi magyarság által megtestesített szellemiségnek közös alkotóeleme, sőt: legfontosabb azonosító motívuma a „mély magyarság”.

Maga a fogalom keresztül-kasul szövi át Németh esszéisztikáját, és a sokszor fantomizált (nem csak Cs. Szabó László által), illetőleg mitizált (főként Babits ítélete nyomán) értelmezésekkel szemben az eredeti és valóságos tartalma fölöttébb egyszerű és világos. Tudniillik, *nem* elsődlegesen esztétikai érték kategória, nem is valamiféle rasszista alapú diszkrimináció, hanem egy sajátos – a trianoni sokk óta sokakban ott élő – *magyarságvédő* program megalapozása. *Ez* az indíttatás magyarázza Némethnél a 20-as évek lázas „őskeresését”: a legfőképpen a 16. és 17. századi régi magyarságnak mint lehetséges kohéziós erőnek, „nemzetragasztó” lehetőségnek a fölfedezését; és *ugyanazt* a magyarságvédő funkciót szolgálja a 30-as évek végén és a 40-es évek elején (persze, már sokkal problematikusabban) az újra föllobbanó „mély magyarság”-kultusz esszéiben és publicisztikájában.

A „mély magyarság” mint fogalom valójában időbeli dimenzió mentén értelmezhető, nemcsak megjelenésének gyakoriságát és változó intenzitását, hanem történelmi tartalmát tekintve is. Persze, megjelenései során azonnal metaforikus alakzatot vesz föl (jellemzően Németh esszéstílusára), és *térbeli* dimenzióban magyarázza önmagát. Nem időben, hanem – *geológusi*, illetőleg kertészi észjárással – a talajrétegek elhelyezkedésének analógiájaként vonul végig az említett évtizedek Németh-írásain. Ő maga 1942-ben hasonlatként írja le a „mély magyar” fogalmat: „Arra gondoltam, amit a gyerekeknek annyiszor magyaráztam: a budai hegyek, amint lebuknak a Rákos homokja alá, s artézi kútjainkban újra fölűzennek.” (*Fantomok ellen*. In.: *Sorskérdések*. Bp. 1989. Magvető és Szépirodalmi. 489. l.) A legáruklodóbbak ezzel kapcsolatban a gondolat metaforikus megjelenítései, illetve azok szövegkörnyezete. Legtöbbször a következők: „gyökér”, „bazalttömb”, „létünk talpa”, „artézi kút”, „tömör tömb”, „sűrű”, „sötét”, „egy-tömb”, – tehát a lefelé mutató térbeliség, a koncentrált erő és a komor történetiség képzetei. E választott metaforaláncsor magyarázata úgyszintén egyszerű: a különböző geológiai rétegek mélyfúrással bármikor elérhetőek, egyszersmind jó táptalajt is jelentenek az ide gyökerezőknek.

Illyésről írja Németh 1932-ben, hogy költészetét „mély gyökerű magyarság” hatja át; azaz olyan magyarság, amely a mélyből táplálkozik. Illyés esetében persze nem elsősorban a régi magyarságra utal, hanem a magyar paraszti kultúrára, ámde – miként Németh László Ady-képének, Ady-mitoszának vizsgálata során látni fogjuk – a 20. századi magyarságerzés és magyarságtudat (éppen a „geológiai rétegek” átjárhatósága révén) közvetlen kapcsolatban állhat a 16. és 17. századi magyarságerzéssel és -tudattal; másfelől pedig a régi magyar kultúra, s ezen belül a nemzeti jelleg Németh szerint a magyar parasztságban reinkarnálódott, illetőleg őrződött meg jellegadó módon. Miként a *Magyarság és Európában* is írja: „A régi magyar, mint nyelve is, tömör tömb, e rossz idők lerepesztenek belőle, a Habsburg császárok elnevelik tőle urait, a szikla egyre mélyebbre verődik a földbe, de még most is rajta állunk mindannyian; parasztságunk java még mindig a régi Magyarország [...]” (70. l.)

Jellegetes, sőt képletesnek is nevezhető az is, hogy a *Magyarság és Európa* mint írásmű (melyben Németh László történelmi, filozófiai és kultúrantropológiai kapcsolataiban kívánja bemutatni a címében megjelölt összefüggéseket) úgyszintén a már említ-

tett geológiai rétegződés analógiájára van megszerkesztve, ahhoz hasonló szerkezetet mutat. A „mély európaiság” (hiszen ez a fogalom is megjelenik a „mély magyarság” mintájára) itt a régi görög kultúrával való közvetlen kapcsolatteremtést jelenti. Európa felszabadító élményre vágyik – fejtegeti Németh –, a modern világ civilizációját ellensúlyozó ókori és prehisztórikus kultúrák felé fordul: „az emberiség mélyeit” kívánja megismerni, s abból táplálkozni.

A „mély magyarság” azonban nemcsak a régi magyarságot is jelentő történeti tartalmú kategória Némethnél, hanem – éppen erre utalóan – írói magatartás, szemlélet és lelkiállapot is. Lényege a sorslátó szemlélet, meghatározó színe (vagy inkább: hangulata) pedig a „sötét”. „Az igazi irodalmi művet a nagy ellenállás ellen szegett, nagy hit hívja világra [...]”, hangsúlyozza már 1929-ben. (*A vizsolyi Biblia*. In: *Az én katedrám*. Bp. 1969, Magvető és Szépirodalmi. 104. l.) „Magyarországnak a szatmári béke a vízváltója – írja a *Magyarság és Európában* –; túl rajta még a sűrű, sötét, egy-tömb Magyarország, innen a Habsburgokhoz hozzákezesedő, világosabb, idegen műveltségű.” (71. l.) Pár évvel később pedig így tér vissza ugyanez a gondolat: „a magyar történet [...] két élesen elütő világítású részre szakad – az 1700 előtti »régi magyarság«-ra s az azóta készülő újabbra [...]”. (*Most, Punte, Silta*. In: *Európai utas*. Bp. 1973, Magvető és Szépirodalmi. 690. l.) Regényeikben Kemény és Móricz „nem hiába szálltak le” a 16. és 17. századba, „amikor a zsigerekben hordott magyarságról a legsúlyosabbat, a legfontosabbat akarták elmondani.” (*Magyarság és Európa*. 68. l.)

A „mély magyar” életérzés további attribútuma a magyar sorsközösség átélése és a közös otthonosság a magyar kultúrában. Németh László történelmi példája itt is a régi magyarság. Az az időszak, amikor „Kolozsvártól Csáktornyáig alapjában ugyanaz a fajta nemcsak szélteben, de lefelé is: az úr úr, a paraszt paraszt, de ugyanaz az anyag mind a kettő. A *Halotti beszéd* magyarsága alig más, mint a mienk; a székely alig más, mint a göcseji.” (*Magyarság és Európa*. 70. l.) A régi magyarság „egyszerre volt úri és népi életforma: humanistáin és prédikátorain át Európát szopta, s patriarkális udvarházaiban a népiséget szította és emelte. [...] Ma már úgy érezzük, hogy a régi magyarság a magyar kultúra súlyosabb fele, s későbbi nagy íróinkat is az növesztette kortársaik fölé, hogy gyökérzetük valahogy leért belé. A mai népiség, akár magyar nyelv az, akár ritmus, észjárás, bölcsesség: szűk és betokolt; teljesebb és nyíltabb alakja: a magyar régiség. Magyar nép és magyar múlt: csak együtt alap.” (*A döntés éveire*. In.: *Sorskérdések*. 619. l. Kiemelés tőlem. M. I.)

Ez utóbbi mondatokat 1940 júliusában vetette papírra Németh László, élesen bevilágítva a „mély magyar” teória eredetébe, tartalmába és persze funkciójába is. Mert a közös kultúra, a közös életforma, a közös gyökérzet a meghatározó jegyek tekintetében a magyarság összességén belül erőteljes szellemi homogenitást, egységessé és erőssé: ellenállóvá kovácsoltságot is jelent.

Ami persze már régen nem létezett a valóságban – különösen nem a 40-es évek elején – Magyarországon. Megmaradt viszont *mint örökség* – fejt ki jó néhányszor Németh – a 16. és 17. század valóban széleskörűen közös magyar kultúrájában: a *kálvinizmus* szellemi örökségében, egyszersmind *közösségében*. A vizsolyi biblia például olyan közös szellemi táplálék volt, mely úrnak és parasztnak egyaránt ugyanazt jelentette és ugyanazt sugallta. „A református magyar népben éppúgy benne van a biblia, mint a kenyér, amelyet eszik s a szőlő, amelyet kapál.” (*Az én katedrám*. 103. l.) Sőt, Németh szerint a 16. században a kálvinista magyarság jelentette a magyarságot, és Szenci Molnár Albert legnagyobb érdeme, bibliafordításának legnagyobb jelentősége az, hogy pillért épített „az akkor magyarságot jelentő kálvinizmus alá.” Németh László

felfogása a kultúráról éppen a kálvinizmus jelentőségének az elemzése során formálódik-szilárdul gyakorlatilag véglegessé – már a 20-as évek végén. „A kultúra nem tudás, nem művészi produkció – hangsúlyozza már 1928-ban –, hanem valami életet szabályozó elv, amely egy embercsoport minden tagjának belső mágnese, irányítója. Ilyen értelemben volt a görögöknek és franciáknak, s ilyen értelemben nincs ma minékünk kultúránk. De ha mégis van magyar csoport, mely százazrek alá tudott valami közös szellemi alapot teremteni, akkor a protestantizmus az, mindenhová elért, magyar könyvszámba menő bibliájával és zsoltáiraival.” (Molnár Albert *zsoltárai és ritmikájuk*. In.: *i. m.* 98. l.)

Ez az „életet szabályozó elv”, a magyar protestantizmus Németh László eszmélését és szellemi tájékozódását is jelentősen befolyásolta. A mezőföldi parasztasszony nagymama gyakori bibliaböngészése, s a szilasi templom kórusán a zsoltárokat zengő rokonsághad antropológiailag jelenítették meg számára a protestantizmust: „akkor tudtam – írja –, hogy hozzátartozom, minden kételyemmel is, ehhez a biblia és zsoltár mögé barikádozott, négyszáz éves magyar közösséghez.” (Uo.)

Szellemi tájékozódásának ezen irányában jut el a lélekben magyar protestáns írók legjelentősebbjeihez. „Amikor apámat a háború elsodorta, ez a zsoltáros hitetlenség vitt s ültetett eszem nyílásakor Ady Endre, Szabó Dezső és Móricz Zsigmond térdeire. Nem a magyar protestantizmusban voltak-e titkos bátyáim? Nagybátyáim, mert jóval több volt a melegjéből még bennük, mint bennem.” (*Két templom közt*. In.: *Életmű szilánkokban*. II. k. Bp. 1989, Magvető és Szépirodalmi. 465. l.)

A „mély magyarság” – végül – Németh László értelmezésében az *európaisággal* való legszorosabb kapcsolatot is jelenti. Hiszen a 16. század magyar írástudója benne élt a közös európai műveltségben, később pedig éppen a „mély magyar” múltához vonzódnó írók és gondolkodók voltak azok, akik „Janus-arccal”, azaz kettős kötődéssel figyeltek a magyar sorskérdésekre, illetőleg Európára. Például Bethlen Miklós, aki „darabosságában is Európa nagy dolgaira figyelő protestáns Ulysszes” volt, de még inkább a 19. század két kiemelkedően nagy politikai gondolkodója: Széchenyi István és Kemény Zsigmond. És persze költészetünkben is kirajzolódik ez a vonulat. Az *Ágak és gyökerek* (metaforikus értelmű ez a cím is!) befejező passzusában, 1939-ben így ír erről: „Európa nemcsak körülöttünk van, hanem alattunk is. Ahogy író elődeinkbe, kultúránk gyökérzetébe visszaneztek: elbámulok, mekkora Európa az, ami egy Balassiban, Zrínyiben, Berzsenyiben, Adyban felnyílik alattam.” (In.: *Sorskérdések*. 611. l.)

*

Németh László helykijelölése szerint „mély magyarság”, protestantizmus és európaiság legteljesebb megtestesítője a 20. században Ady Endre volt.

Nagyon jól ismertek azok a személyes, versbéli élmények, amelyek a még diák Németh Lászlóban halmozódtak fel Adyval kapcsolatban egy életre szólóan. Arról is tudunk, hogy Szabó Dezső 10-es évekbeli nagy tanulmányairól igen jó véleménye volt és maradt, s szerinte éppen Szabó Dezső az, aki áttörte a „Nyugat íróit a magyar ifjúságtól eltokoló előítéletet, Ady örökségét ő menti át az özönvízen [...]”. (*Magyarság és Európa*. 98. l.) Szabó Dezsővel együtt ő is azt vallja – s ez az alaphangja már korai Ady-tanulmányai egyikének is –, hogy „Az író munkásságának esztétikai értéke szétválaszthatatlan prófécijának társadalmi súlyától, a kettő együtt ítélnélhető és ítélnélhető meg [...]”. Már ebben az 1927-es (a kettészakadt magyar irodalom vitájához kapcsolódó) esszéjében érzékenyen rámutat Ady nagyságának, jelentőségének,

költészete lényegének mibenlétére. „A dyt én három nagy áram örvényének látom. Az első egy ősi, magyar tendencia, mely ott lappang a magyar irodalom mélyén, s Adyban foglalódott össze legelőször. A másik egy nagy európai koráramlat: a tizenkilencedik század második felének lehelete, mely Nagyvárad, Pest és Párizs levegőjéből szívódott Adyba. A harmadik a vidám életszeretet árama, egy új magyar hellenizmus [...]”. (Az *Ady-pör*. In: *Két nemzedék*. Bp. 1970, Magvető és Szépirodalmi. 25. és 35. l.) Adyval kapcsolatban mondja ki tehát először Németh, hogy „mély-magyarság” és európaiság nemhogy távol esnének egymástól, de egyenesen egybetartoznak. Azért is fontos esszé ez az írása, mert szinte tapintható tömörséggel benne van csaknem mindannak az eredete, a lényege, amit azután Adyval kapcsolatban a következő másfél évtizedben elmond. Ugyanis már itt, már ekkor kifejti, hogy Ady magyarsága költői *erejében* nyilvánul meg, ő „visszafűti” a nyelvet a „Károli fordítások biblikus-magyar erejéig [...] Százados gyökerekkel magyar ez a vers [...]” – írja ugyanitt.

A magyarság és európaiság egységének a tétele erősödik föl az ugyancsak 1927-ben, Nagy Sándor könyvről írott bírálatában. Itt azt hangsúlyozza, hogy „Ady magyar és világirodalmi erők sűrítője és transzformátora [...]”, továbbá: „Ady egyetlen tünemény, akit természeti tünemény voltában, keletkezésében és lefolyásában kell rekonstruálni, s a magyar és világirodalom tüneményei közé beilleszteni.” (*Ady Endre költészete*. I. m. 364. l.)

Ady verselésének „ősi magyar” jellegét az ugyancsak a 20-as évek végén írt Szenci Molnár-tanulmányában fejti ki először. A régi magyar vers egyetlen eredeti sajátossága szerinte (minden más ismérv európai átvétel, európai örökség) a *tagoló* forma. A „ritmikájukban mélyebben magyar költők” (pl. Csokonai, Ady, Erdélyi József) „a jambusban is tagoló verset írtak [...]”. Az Ady-verseknek „ősi magyar lelkük” van. Az „ihlet” az, ami magyarrá teszi a ritmust. Ady verseit pedig „ugyanaz a princípium avatja magyarrá, mely Molnár Albert francia versikéiből belénk döbben. [...] Két költő, akik az ihlet extázisában százados távolokból is ugyanarra a ritmikai eleve elrendeltségre bukkannak. [...] Ez az ölelkezés azonban nem véletlen. Századokat áthidaló viadukt feszül a német egyetemek bolyongója s az Érmindszenten támadt Muszáj-Herkules közt. Ez a viadukt: a magyar protestantizmus.” (*Az én katedrám*. 95. és 97. l.)

A *protestantizmus* tehát, a magyarság 400 éves kollektív öröksége!

A másik ilyen erős szál, amely Németh protestantizmusát, egészen pontosan: kálvinizmusát az Adyéval összekapcsolja: „a bennünk lakó Isten” formulává egyszerűsíthető *vallásosság*, vallásos ösztön. 1936-ban a *Tanúban* jelenteti meg *A teológus Ady* című esszéjét, amelyben az istenes verseket elemezve arra a következtetésre jut, hogy „Adynál az Isten annyira az emberben van, hogy tulajdonképpen nem is láthatjuk őt magától. [...] S ha Kálvin: eleve elrendeltnek tartotta az üdvözülést; Adynál: az üdvözülés *egy* ajándék az étellel; akiket megszáll, azokat kényszeríti is.” (*Két nemzedék*. 65. l.) A bennünk lakó Isten, a bennünk élő „foné tis daimonios”, e sajátos kálvinista hitmegvallás közös meglétét fedezi fel tehát önmagában és Adyban, s így mint subjektumnak is a legszorosabb köze van Ady istenes világához.

1930-as keltezésű, *Ady összes versei* című tanulmányban újólag rávilágít Ady Endre „mély magyarság”-ának és európaiságának együttes jelenlétére költészetében. „Ady nyelvében és ritmusában kétségkívül a XVI. század, e legmagyarabb századunk szele zúg. [...] de végső fokon európai jelenség [...]”, aki „a koráramok mélyebb sodrában élt. Mint pszichológus valóban Dosztojevszkij, Proust, sőt ha úgy tetszik Freud rokona; mint gondolkodó Tolsztoj őszintébb öccse, az Unamunok és Andre Gide-ek robusztusabb bátyja; mint kifejező művész a világszerűség elleni kifejezés-forradalom sokszor

barbár, de egészében nagyszerű hérosza." (*Két nemzedék*. 48. l.) A *Tanú*-beli *Visszatekintésben* (1933-ban) ugyanerről a párhuzamról így ír: „ha Ady igazi társait keressük, Freudhoz, Prousthoz kell fordulnunk. A szín más, de a szellemtörténeti hely hasonló. Ady a pszichologizmus legnagyobb költője." (I. m. 508. l.)

Németh László Adyt „a legnagyobb magyar szellemnek” tartja. De nemcsak magyar, hanem *egyetemes* szellemnek s léleknek is, miként ezt egy 1934-es, *Tanú*-beli esszéjében (*Ady Endre*) kifejti. Mégpedig abban az értelemben, hogy rendkívül tágas világképet bontott ki verseiben. „Nyugatra hajtotta a magyart, de közben ősbibb kultúrák felé bocsátott gyökeret: a régi protestáns Magyarországon át a Bibliába, saját lírikus-vérmérésén át a görögségbe. [...] Ő figyelmeztet rá először, hogy a magyarságnak a keresztény-latin műveltség alatt kell keresnie választott rokonait, s költészete [...] egyszerre nyilall a zsidók vallásos pátosza s a görögök félbarbár zsenialitása felé [...]”. (I. m. 56. l.) Egy évvel korábbi írásában, a *Visszatekintés* Ady-fejezetében így fogalmazott: „van benne valami a görög előttiek sötét és barbár kozmogonikus küzdelméből (a Biblia volt a kedves könyve...)”. Ebből következik, hogy ha „a régiséget nem évszámokkal, hanem az eredet gyökereivel mérjük, Ady a legrégebb magyar költő, versének a gondolati és formai szerkezetéből egy Európa-alatti magyar lélek szól.” (I. m. 56. l.)

*

És innen, körülbelül a 30-as évek közepétől kezdődően (vö. még: *A teológus Ady*) egyre bonyolultabb feladat lenne – persze, ha egyáltalán szükséges lenne – megkülönböztetni, szétválasztani Németh László Ady-képének, Ady-látomásának a tényleges Ady-életműből visszavezethető, levezethető elemeit az elemektől, amelyek Németh önnön magyarságképéből, magyarságeszményéből való ki-, illetve visszavetítések. Vagyis: Ady hatása Németh Lászlóra oly mértékű, hogy talán tőle kapja a legtöbbet magyarságeszményének megformálásához, egyszersmind azonban ő maga is erőteljesen formálja sajátos és szuverén Ady-látomását: Adyban látja és látatja kiteljesedni magyarságeszményének legfőbb kritériumait.

S ugyancsak a 30-as évek közepe táján bukkan fel az egyetlen diszharmonikus elem e rendkívül szorosra zárt szellemi kapcsolatban. Németh szerint ugyanis Adynak nem volt ereje az *egész* magyar étellel szembeszállva „magából csinálni pártot magának. Ő odaengedte magát a hazugság egyik felének; belelovallta magát egy félig-hitt verbuválóhangulatba [...]. Hogy a *Nyugatban* éppen csak föl-föllobbant a magyar öntudat, ebben az ő szemhunyasainak is része van. Műve fölemesztette erejét, az igazi harcra már nem futotta.” (I. m. 60. l.) Ez a disszonáns mozzanat azután majd történetileg is, problematikájában is fölerősödik. A *Magyarság és Európában* azt fejtegeti – ami persze még társadalomtörténeti tény –, hogy a zsidó szellemi előretörés nélkül Ady másfél évtizede elképzelhetetlen, mivel ez a közeg jelentette mögötte a „kórust”, ez bátorította, ez teremtette meg körülötte „a tömegek melegét”. (92. l.) Ebben az összefüggésben a *Kisebbségben* egyik gondolatmenetében – a Korrobori-cikkre utalva – Ady „zsidószerelemének” és „zsidógyűlöletének” ambivalenciájáról szólva Ady ottani vízióját így kommentálja: ő „annyira veszendő fajtának tudta a magáét, hogy nem látott más mentséget, mint az új fajcsinálást.” (64. l.) S Szabó Dezső legfőbb politikai érdemének éppen azt tartja, hogy fölmondta ezt a „korrobori”-szövetséget, fölszámolta ezt a „romlott gondolatot”. (Látnivaló tehát, hogy Németh magyarságeszménye azon a ponton válik problematikusá, amelyen éppen a „mély magyarság” kritériumai fogalmazód-

nak meg: az ebbéli „feltételek” például az asszimiláns magyarok legtöbbször számára *eleve*, mintegy objektíve teljesíthetetlenek.)

Mindazonáltal, ez a közvetlen politikai harcot hiányoló, óvatosan bíráló állásfoglalás nem befolyásolja, nem másítja meg, nem színezi át Németh László Ady-élményét. Még a nyersebb megfogalmazása idején (a 30-as évek végén) is elszigetelt, szűk hatókörű marad; mintha Németh szándékosan tokolná be, tenné zárójelbe. Ez persze, végül is nem meglepő, hiszen a 30-as évek második felétől már a nagy megpróbáltatásra: az egyre veszélyesebbé váló külső erők várható hazai megjelenésének ellensúlyozására készül – és erre próbálja minden szellemi erejével a magyarságot is fölkészíteni.

S ebben a megszállott nemzetföltésben – később már a valódi, a lehetséges szövetségeket és szövetségeket sem mindig fölismerve – különösen fontos hivatkozási példák lesznek a legnagyobb fomátumú „mély magyarok”: Berzsenyi, Széchenyi, Kemény – és Ady.

Ők valamennyien (persze, nem csak ők) lényeglátó, sorslátó *történelmi realisták*. Németh szerint ugyanis a „mély magyarság” meghatározó eleme a történelmi realizmus, a történelmi érvényű és hiteles állásfoglalás a magyarság legsúlyosabb ügyeiben. Kemény Zsigmondról írt tanulmányában mutat rá talán a legtömörebben ennek mibenlétére, lényegére. Ez a szemlélet, világlátás – fejtegeti itt – a történelmi valóságot, magát az élet teljességét „történelmi szötteknek látja, s az új eszmék szálainak is az ősi ráján s a megértett szöttekben keres helyet [...]”. (*Az én katedrám*. 595. l.) Vagyis: a „mély magyarság” – ebből az aspektusból nézve – nem más, mint *a nemzeti tradíciók és a nyugati polgárosodás új értékeinek a szerves összekapcsolása, összeszövése*.

A régi magyarságnak és a modern Európának egyként elkötelezett Ady Endre Németh szerint a magyar irodalom *legnagyobb sorslátója*. S érzi azt a bűnt is, „mely kultúránk mély ösztöneitől szakított el. Innen nagy vonzalma a régi Magyarország, a protestantizmus, Csokonai felé. Ahogy Vajda egy áttelelt negyvennyolc, ő a századok előtt elaludt, s most újra fölébredt [...] Régi Magyarország. Ezért látja pusztulását.” (*Magyarság és Európa*. 92. l.) *A Kisebbségben* lapjain így folytatódik a gondolat: „Mint minden mély-magyar ő is realista, nem rémlátó és nem bizakodó [...] éppolyan valós lényeglátással veszi fel [...] a magyar status praesentis, mint fél századdal előbb Kemény Zsigmond.” (55. l.)

*

Miként arról korábban már szóltunk, jól kitapintható és követhetően szoros összefüggés áll fenn Németh László 20-as évek végi, illetőleg a 30-as és 40-es évek fordulóján született, a „mély magyarság”-gondolatot továbbgörgető és színező esszéi között. Éppen ilyen szoros a kapcsolat az Ady magyarságáról szóló írásai között is a jelzett időszakokban.

Egy szembetűnő súlypontmódosulást azonban észre kell vennünk. Azt ugyanis, hogy magyarság és európaiság korábbi egységben láttatását, egyensúlyát a 30-as évek végétől a magyar nemzeti jellegnek a korábnál is erőteljesebb hangsúlyozása, kiemelése, gyakori ismétlése, mintegy látványos fölmutatása váltja fel. Mégpedig a „kisebbségben”-érzés, a „kisebbségben”-tudat megerősödésével összefüggésben. Ez utóbbi jelenség racionális oka és magyarázata az, hogy Németh László úgy érzi: a világháború küszöbén, a német veszedelem végzetes meglódulásának idején a „mély magyar” szellemiség szorult defenzívába, szorult *kisebbségbe*. Következésképpen nagyon is reális a veszély a jellegvesztésre, a nemzeti jelleg felmorzsolódására. Óriásivá nő benne a félelem attól, hogy a magyarság teste fölött *nem* ahhoz tartozó öntudat lesz úrrá.

1940-ben például újra arról ír, hogy a református énekeskönyv a „magyar nemzet legmagyarabb részében töltötte be az emlékezet szerepét”, s Ady költészetét is e zsoltárok határozták meg: újra arról ír, hogy *legmagyarabb* íróink azok voltak, akiknek „gyökérzetükkel ebbe az elfeledt mély magyar rétegbe lejárásuk volt [...]”; s a huszadik század magyar irodalma legnagyobb cselekedetének azt tartja, hogy „ezt a befödött magyar geológiát olyan izzó, modern tüneményekben dobta föl, mint Ady Endre és Móricz Zsigmond.” (*A református énekeskönyv*. In.: *Az én katedrám*. 106. l.)

Létünk alapja – hangoztatja Németh László – a régi magyarság, erre kell visszaállnunk.

Az ugyancsak 1940-ben írt *Magyar ritmus* című hosszú tanulmánya már a címében is jelzi vállalkozásának szándékát: a magyar líra történetének áttekintésével arra a kérdésre válaszolni, hogy miben is rejlik e költészet ritmikájának *magyar* jellege. S ennek a tanulmányának a genezise is a „kisebbségben”-gondolat. „Bizonyos – írja –, hogy amit másutt mély magyarságnak nevezünk: annak a tagoló vers a verstani megjelenése. S ha ez a vers bujdosásra kényszerült, szinte a fülünkéből is kihalt – nem mehetett végbe anélkül, hogy ez a mélyebb és igazibb magyarság maga is bujdosóvá ne lett legyen a nevét viselő országban.” (*I. m.* 26. l.) Évszázadok során szorult feledésbe a tagoló vers (Zrínyi Miklós költészetében szólalt meg utoljára); mígnem Csokonai és Berzsenyi kísérletei után Adyban született újjá. Költészetében – írja a *Vitathatatlan Adyban* – „a régi magyar vers támad föl százados alvásából [...]”. (*Két nemzedék*. 69. l.)

*

A *Kisebbségben* megjelenése előtt egyetlen bírálat sem hangzott el Németh László „mély magyar”, („mély magyarság”) fogalma ellen. Egyben azt is tükrözve, hogy ameddig csak a fenti értelmezések határain belül maradt, tehát ameddig a „mély magyarság” csupán pozitívan megkülönböztető minősítésként (azaz az *önmagával szembeni* minősítés megjelenése *nélkül*) létezett és értelmeződött, addig csupán egy kétségkívül szuverén, ám világosan körvonalazható magyarságeszmény kifejeződése volt: nem is igen lehetett (volna) másként értelmezni.

A lavinát a „híg magyar” metafora megjelenése indította el.

Az persze már az első pillantásra is látszik, hogy ez a metafora különösen szerencsétlen találmánya Németh Lászlónak. Már csak azért is, mivel sem fogalmilag (tartalmilag), sem pedig metaforikus értelemben nem állítható szembe a „mély magyar” megnevezéssel. Még nagyobb zavarra adnak okot a „híg” melléknév egyes jelzős szerkezeteivel („híg agyú”, „híg eszű”, „híg a leve” stb.) való önkéntelen képzettársítások. (Szerb Antal már rögtön a *Kisebbségben* megjelenése után észrevette ezt a fogalmi kibicsaklást, arra utalva, hogy a „híg” ellentéte nem a „mély”, hanem a „sűrű”. Vö.: *Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen*. *Magyar Nemzet*, 1939. júl. 30.)

Az igazi nagy megrázkódtatás okai azonban mégiscsak azok, hogy 1. a *Kisebbségben* című röpiratban jelenik meg a „jött magyar” kifejezés; 2. ugyancsak itt szerveződik – vagy inkább torzul – irodalomtörténeti *rendszerre* Németh magyarságeszménye; és 3. mindez 1939 tavaszán történik: a *Kisebbségben* a második zsidótörvény kihirdetése után robban bele a magyar szellemi közéletbe.

És persze azért is okozott robbanást ez a végletesen sarkító osztályozás, „kategorizálás”, mivel sem a „mély magyar”, sem a „híg magyar” metafora nem *esztétikai* (persze nem is rasszista szempontú) értékmérő kategória.

Eredetileg Németh a „híg magyar”-t úgy értelmezte (bár még nem nevezte meg), hogy természetesen léteztek szép számmal a magyar szellemi életnek (irodalomnak,

történelemnek) olyan jelentős, olyan nagy alakjai, akik *nem* érintkeztek oly intenzíven a régebbi korok magyar szellemi örökségével, mint Berzsenyi, Kemény, Ady vagy Móricz. (Petőfi, Babits, Füst Milán vagy Kassák jelentőségét, szerepét, fontosságát a magyar irodalomban Németh soha nem vonta kétségbe – pedig őket igazán nem lehet(ne) a „mély magyar” Németh-féle értelmezési körébe szorítani.) Az ő gyökereik tehát – e sajátos, de jól követhető – logika szerint *kevésbé mélyre* nyúlnak le a magyar történelmi évszázadokba.

A „mély magyar” és a „híg magyar” eredetileg tehát nem egymás ellen forduló értékrend volt Németh helykijelölésében, ítélezésében, hanem csak *egy* (igaz, lényeges) szempont a sok közül, nevezetesen: mily mértékben hordozza az adott életmű a 16–17. századi magyar szellemiséget, illetőleg: beleilleszthető-e a Széchenyi- vagy Kemény-féle „történelmi realizmus” vonulatába?

A fent vázoltakat Németh Lászlónak Petőfi Sándor költészetét értékelő kis-esszéinek, illetve tanulmányrészleteinek a tanulságával illusztrálhatjuk talán a leg-egyszerűbben.

Petőfiről 1928-ban (tehát az első Adyról, ill. a régi magyarságról szóló tanulmányaival egy időben) ír először Karácsony Sándor *Az Erő* című diáklapjába. Költészetét a legnagyobbak közé sorolja. Nagyságának titka a *mohóság*. Petőfi Sándor Németh számára a „legnagyobb példa, amelyet a magyar irodalom fölmutathat.” (*Az én katedrám*. 558. l.) 1934-ben a *Magyarság* című napilap március 15-i számában így ír: Petőfi: „ez a szó jelenti irodalmunk legszebb hagyományát és legnagyobb igényét. [...] A magyar irodalomnak Petőfi a legnagyobb fénye. [...] Petőfi nagy tehetség volt, de legnagyobb tehetsége az volt, hogy teret tudott irtani ennek a tehetségnek. [...] Költészetében nyoma sincs a tétovázó erő gyűrődéseinek, az önmagán babráló szellem unalmának.” S a cikk befejező sora így hangzik: „Magyar író akarsz lenni? A jelszó: Petőfi!” (*I. m.* 559–562. l.)

A kor és a mű, az élet és a mű tökéletes egységét ünnepli tehát Petőfiben.

Egy évvel később, a *Magyarság és Európa* egyik utalásában Petőfi „társai” Kosuth és Eötvös lesznek. Németh szerint ők hárman „a magyar alluvium óriásai, kivételes magyarok, akik otthon érezték magukat az időben, s műveikben természetük ép mását szerethették.” (77. l.) Tehát: Petőfi(ék) kivételes nagysága(i) a magyarságnak, *jóllehet*, gyökerei(k) nem törték át a magyar társadalomfejlődés 19. századi *alluviális*, azaz „hordalék” talajrétegét.

Csak részletezően alapos szakmai vita tárgya lehetne annak a kiderítése, hogy Németh László itteni vélekedése mennyiben felel meg a történelmi, ill. az életműbeli tényeknek; az viszont eléggé nyilvánvaló, hogy a már itt „híg magyar”-nak bemutatott Petőfi Sándor költészete iránti teljes elismerése változatlan.

A *Kisebbségben* lapjain a „mély magyar” és a „híg magyar” kategóriák *osztályozási* szempontként érvényesülnek, tulajdonképpen valamennyi más egyéb szempontot (így az esztétikai érték szempontjait is) háttérbe szorítva, sőt kiszorítva *ebből* a magyar irodalomtörténeti vázlatból, röpiratból. Így azután Petőfi Sándorról szólva is elsősorban a „gyökerek” kérdése nyomul az előtérbe. Németh itt megismétli négy évvel korábbi besorolását (Petőfi alluviális költő, nem ért le a mélyben levő magyarsághoz, nem tudott a „magyar Atlantiszról”), majd így folytatja: „Magyar nyelv és ritmus keserves szülőfájásait sosem érezte. [...] Huszonhat éves korában halt meg, s az ágai voltak a gyökerei. Igen kevés talajra volt szüksége, s igen sok égre, fűrödni, kinyújtózni.” (23. l.) A pár hónappal később írt *Magyar ritmusban* ekképpen folytatódik ugyanez a gondolat: „A magyar vers rejtettebb nehézségeihez ő éppúgy nem ért le,

ahogy viszonyainknak és fajiságunknak is fölötte égett. Talán azért is sikerült olyan gyönyörűen huszonhat éve – mert ember lehetett itt, létünk szörnyű nyűgei nélkül." (*Az én katedrám.* 51. l.)

Vagyis: azért, mivel nem volt, nem lehetett „mély magyar”.

De még a *Kisebbségben* irodalomtörténeti prekonceptiójában (amelyben tehát *legfontosabb* rendező elv a „mély magyarság” s nem az esztétikai érték), nos, még e művében sem vonja vissza a Petőfi-életművet a legnagyobbra értékelő korábbi véleményét. Sőt, az 1941/42 fordulóján írt *Költők prózája. Petőfi és Arany* című tanulmányában még meg is erősíti. Itt ugyanis azt írja, hogy Petőfi huszonhárom-huszonnégy éves ifjúként a magyar prózába „tisztító viharoként” ütött bele; s ez még nagyobb teljesítmény, mint az, hogy a „verset úgyszólván első leheletével újjá formálta.” Prózájában „a Kazinczy óta gyártódó madárnyelv” elolvadt. „Pedig lentről sem hozott sokat: a régiektől meg éppen nem tanult. Egyedül önmagától.” (*Az én katedrám.* 585. l.) Vagyis „híg magyar” létére is a legnagyobb magyar költők és írók közt a helye. Még akkor is, ha szerinte Petőfi „a negyvenes évek fia, a koreszmék léghezamában lobbog, míg Aranyban a faj mélyei álmodoznak.” (l. m. 589. l.)

1969-ben ír utoljára Petőfiről (*Mit veszítettünk benne? Igaz Szó,* 1969. júl. 7.). Ez a rövid cikk egyben tömör összefoglalás is mindannak, amivé – Németh szerint – Petőfi Sándor válhatott volna, mindannak, amit beteljesíthetett volna. Németh László „*irodalmunk újraalapító*” vezéregyéniségének képzeletben el az 1849 után is élő és alkotó Petőfit, aki „arra lett volna képes nagyban, amire Vajda kisebbben: hogy kitartson és alkalmazkodjék egyszerre; a megőrzött márciusi tüzet modernebb műfaji kohókba vezesse. [...] A század második fele: ez az, amit elvesztettünk benne [...]”. (In.: *Megmentett gondolatok.* Bp. 1975. Magvető és Szépirodalmi. 614. l.)

*

A *Kisebbségben* megjelenését követő tengernyi korabeli reflexió közül most csak egyetlenegy emelünk ki: talán a leginkább lényeglátó és bölcsen visszafogott érzelmű kritikát. Hamvas Béla írásáról van szó. Szerinte Németh Lászlónak csak egy általánosan is érvényes jelenség szintjén van igaza (erre utal majd Bibó István is), nevezetesen abban, hogy „az értékes emberek egy idő óta kisebbségben vannak, a kisebbség minden kedvezőtleniségével, hátrányával [...]”. Ez a tünet azonban – folytatja Hamvas – nem kifejezetten magyar jelenség, hanem az egész korra jellemző. Másfelől pedig a magyar szellemiség újabkori történetének Németh-féle kategorizálása („mély magyar”, „híg magyar”) *megosztja*, eleve széttagolja, egymástól elválasztja, sőt egymással szembeállítja (az egyébként egymástól persze nyilvánvalóan és ténylegesen is különböző) magyar szellemi teljesítményeket. Holott egy szellemi közegben a kisebbség és a többség létezésének a ténye természetes szituáció (és világjelenség), sőt „szükségszerű ott, ahol az egység és teljesség nincsen meg. A szellem pedig ilyenkor nem eldobja egyiknek sem: mind a kettő párt, oldal, tört, fél, részlet. [...] Kár azt hinni, hogy egy nép, mint amilyen a magyar, mély rétegeiben és legnagyobb képviselőiben ellenzéki és titáni. Ez egyszerűen nem igaz. Éppoly kevésbé, mint az, hogy opportunus, közömbös és lojális. Nemcsak Kemény Zsigmond és nemcsak Kazinczy Ferenc. És éppen ezért nemcsak Németh László és nemcsak ellenfelei. Mindkét csoport jóhiszeműségét feltételezném, hasson mindkettő a maga ereje és súlya szerint a közösségre, amelynek így mindketten értékes összetevői lehetnek.” (*Híg-magyar, jött-magyar és mély-magyar. Katholikus Szemle,* 1939. nov. 614. l.)

Kissé hosszú idézetünkben kitérünk: Hamvas Béla alapvető igazsága (különösen 1939 végén) arra is figyelmeztet, hogy ha egy kor szellemi életében egyes részigazságok (mint pl. a „mély magyarság” Németh-féle kritériuma) túlságosan előtérbe nyomulnak és fölnagyítódnak, már-már szociológiai gyökereiktől is függetlenednek, könnyen érezhetik magukat *kirekesztettnek* (holott a szóban forgó teóriából ez nem következnek) azok, akik valamilyen „oknál” fogva nem tartozhatnak bele a kitéüntetett kategóriába.

S e ponthoz kapcsolódik Bibó István *történelmi* perspektívát fölvezető 1948-as fejtegetése és figyelmeztetése a *Kisebbségben* „mély magyar” teóriájával kapcsolatban. Bibó „mindenekelőtt” azzal a tétellel vitatkozik, „mintha a szenvedélyes lényeglátók, beleértve a legnagyobbat közöttük, Adyt, egyben az igazabb, jellegzetesebb, mélyebb magyar alkat jegyeit is megmutatnák. Ahhoz, hogy *igazabb* magyarok, nem tartozik hozzá, hogy *igazibb* magyaroknak is kell lenniök. [...] Abban tehát, hogy ők és társaik mindinkább elesnek az ország mindenirányú vezetésétől, nem az a lényeges, hogy az ő igazi *magyarságuk* kerül hatvanhét után fokozatosan *kisebbségbe*, hanem az – (s éppen ez lehet a klasszikus Bibó István-i tanulság) –, hogy általában ép értelem, ép ítélőerő, ép erkölcsi szenvedély, ép közösségi érzék kerül minden vonalon *kisebbségbe*, a tényleg érvényesülő és láthatóan szereplők hamis realizmusával szemben.” (*Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. Válasz*, 1948. 4. sz. 310–311. l.)

